

УДК 808.3-15:93

Дружинець М.Л.

КОДИФІКОВАНА ВИМОВА ЗВУКОСПОЛУК НА СТОРІНКАХ ПЕРШОДРУКІВ ТА РУКОПИСІВ Т.Г. ШЕВЧЕНКА

Праця присвячена проблемі становлення норм вимови звукосполук української літературної мови в ХІХ ст. Правописна система першодруків та рукописів Т.Г. Шевченка була побудована значною мірою на фонетичних засадах. Тому завдяки особливостям правопису, а частіше всупереч йому, відбилися вимовні риси звукосполук, більшість із яких стала орфоепічною нормою сучасної української літературної мови.

Ключові слова: орфоенія, кодифікація, першодруки, рукописи.

Дружинець М.Л. Кодифицированное произношение звукосочетаний на страницах первопечатных изданий и рукописей Т.Г. Шевченко. Статья посвящена проблеме становления норм произношения звукосочетаний украинского литературного языка в ХІХ в. Система правописания исследованных материалов Т.Г. Шевченко была построена в основном на фонетическом принципе. Поэтому, благодаря особенностям правописания, а чаще вопреки ему, отразились орфоэпические особенности звукосочетаний, большинство с которых стала нормой произношения современного украинского литературного языка.

Ключевые слова: орфоэпия, кодификация, первоисточники, рукописи.

Druzhynets M. Sound combinations' codified pronunciation in T. Shevchenko's first-printed editions and manuscripts. The work deals with the problem of formation of the rules of pronunciation zvukospoluk Ukrainian literary language in the nineteenth century. Orthographic system incunabula and manuscripts Taras Shevchenko was built largely on the phonetic basis. Therefore, due to the peculiarities of spelling, and often in spite of him, reflected zvukospoluk pronounced features, most of which was orthoepic norm of modern Ukrainian language.

Keywords: orthoepy, codification, incunabula, manuscripts.

Однією з важливих ознак літературного українського мовлення є його відповідність орфоепічним нормам. Володіння орфоепічними нормами на сьогодні – проблема актуальна, адже з усіх норм сучасної української літературної мови найменш засвоєними практично є вимовні.

Найістотніші вимовні риси української літературної мови, сформовані під впливом живого народно-розмовного мовлення, розглядалися у вагомих теоретичних працях П.О. Лавровського, О.П. Потєбні, П.Г. Житецького, В.О. Науменка, А.Ю.Кримського, І.І. Огієнка, О.Н. Синявського, М.Ф. Наконечного, М.А. Жовтобрюха, П.Д.Тимошенка.

Серед досліджень орфоепічної системи української мови відомі праці В.І. Сімовича, Л.А. Булаховського, Л.І. Прокопової, Н.І. Тоцької та ін. Історичній орфоепії присвячені дослідження М.М. Фащенко, М.Л. Микитин, О.П. Шонц.

Матеріалом нашого дослідження послужили «Кобзар» (1840), рукописи Т.Г. Шевченка, «Букварь южнорусский» (1861), предметом дослідження є відбиття вимови звукосполук на сторінках вказаних джерел.

Основне джерело мови Т.Г. Шевченка – це мова українського народу, мова його фольклору [2, 130], зокрема це народна середньо-наддніпрянська вимова, яка стала основою орфоепічних норм сучасної української літературної мови. Звернувшись вперше посправжньому до фольклорної і усно-побутової мови, творчо синтезуючи різноманітні джерела, Т.Г. Шевченко збагатив літературну мову [7, 6-7]. Т.Г. Шевченко є основоположником тих норм літературної мови, які лежать в основі системи норм сучасної української літературної мови [10, 298]. На думку Л.А. Булаховського, «Шевченкову фонетику від сучасної нам літературної мови відрізняють, взагалі кажучи, лише малозначні деталі» [3, 18]. Я. Рудницький підкреслює, що «фонетика Шевченкової мови – це в основі фонетика сьогоднішньої літературної мови, за винятком кількох вузькомісцевих говорівих прикмет» [6, 232]. У творах Т.Г. Шевченка цілком виразно відбиті ті фонетичні риси, що становлять норми сучасної української літературної мови.

На основі «Кобзаря» (1840), рукописів Т.Г. Шевченка, «Букваря южнорусского» (1861) спробуємо дослідити, як ішов процес становлення орфоепічних норм сучасної української літературної мови, але, звичайно, враховуючи, що «Кобзарь» і «Букварь южнорусский» – це друковані твори, а «Мала книжка» і «Більша книжка» – рукописи. Т. Шевченко дотримувався в основному слобожанського правопису. Звук [и] він передавав літерами и та ы (думи, тыхенько), звук [і], незалежно від походження, – буквою и, а перед голосними – літерою І (идучи, зарис, патріот). Йотований [і] передавав буквами и та і (ихь, мой), йотований [е] – буквою е, для позначення [е] і м'якості попереднього приголосного вживалася буква ѣ (сынѣмундири), на місці сполучення йо, ъо вживалися букви е або йо (его, слезы, сльози). Проривний звук [г] послідовно позначався буквою г: дзигари. Етимологічне звукосполучення [т'с'] передавалося буквою ц, а також тц- На кінці слова послідовно вживалося ь (байракь), замість апострофа

після губних та р перед йотованими вживалося ь (пье, бурьяни), проте часом і у цих позиціях пропускається зовсім (помяне) [13:113-114].

Я. Дзира, досліджуючи мову творів Т.Г. Шевченка, вважає, що поет користувався «козацьким правописом, в основі якого лежить фонетичний принцип: 1) вживання і на місці ь в переважній більшості випадків (власяніць, Зіновію); 2) [е] в ненаголошеній позиції звучить як [и]: Артимовський. Але простежуються прояви етимологічного принципу письма: война, запорозький [4:3].

Оскільки поет орієнтувався на усне народне мовлення, дотримувався в основному фонетичного принципу письма, то у досліджуваних джерелах знайшла широке відбиття вимова звуків у відповідних позиціях і сполуках, що стала літературною нормою.

Асиміляція свистячого перед шиплячим майже не фіксується Т.Г. Шевченком: *счулася* (25,К), *несчулась* (90,1), *близченько* (170,11), *росчиняють* (170,11), *счудять* (219,11), *росжєврівся* (250,11), *безчестя* (284,11), *брязчить* (303,11). Але – *близченько* (61,1), *Волощині* (26,11), *Туреччині* (26,11). У попередників Т. Г.Шевченка трапляються випадки, коли передавалась вимова свистячого перед шиплячим як шиплячого: у граматиці О. Павловського: *рожжалувався* (83), у словнику П. П. Білецького-Носенка: *дзижчати* (115).

Зрідка фіксується у досліджуваних джерелах: вимова шиплячого [ж] перед свистячим як свистячого внаслідок асиміляції за місцем творення. Очевидно, ця вимова була різною, тому засвідчуються паралельні написання: *Запорожци* (99,К; 331,1; 16,11), *запорозци* (45,11; 47,11). У «Більшій книжці» зустрічаємо передачу на письмі вимови [ш] перед [с] як [с]: *птаства* (235,11). Але яскраво представлена ця вимовна особливість у П. Куліша: *запорозці* (3, №11-12,1861), *запорозцямь* (5, №11-12,1861), *книзці* (157, №1,1862).

Абсолютно послідовно передається у Т. Г. Шевченка асиміляція шиплячого [ш] наступним м'яким свистячим [с']: вимова [шс'] як [с'] передається буквою с або двома буквами – сс: *смієся* (393,1), *радися* (393,1), *згнущаєся* (311,1; 143,11), *сховаєся* (250ДІ), *вернеся* (163,11), *росиплєся* (283,11), *пидкрадеся* (309,11). Вимова [чц'] як [ц'] передається двома літерами цц або однією – ц: *вкупоци* (33) *хатиноци* (73,1), *колисоци* (267,11), *ріци* (267,11), *кupoци* (272,11). Індивідуальний правопис Т. Шевченка і тогочасна видавнича практика відрізняються: У «Кобзарі» Т. Шевченка знаходимо: *подинєся* (28), *умнешся* (49), у «Букварі південноруським 1861 року» *не вернешся* (26). У друкованих працях виявлено таке написання, яке відповідало

певній правописній системі, прийнятій видавництвом. У «Кобзарі» зафіксовано: *хатиноци* (27), *свитоци* (147). Напевне, це явище не відбиває особливостей розмовної мови, а зумовлене лише складністю орфограми.

Асиміляція твердого приголосного [т] за місцем і способом творення [тч] – [чч] -[ч] заслуговує на увагу. У рукописах: *квичала* (43,1), *заквичала* (229,1), *заквичались* (86,1), *квичалась* (27,11), *квичаты* (101,11), *квичану* (69,11), *але заквітчане* (294,1), *заквітчай* (250,11). Переконливого спостереження над асиміляцією [т] за місцем і способом творення у «Кобзарі» (1840) і «Букварі південноруським 1861 року» Т. Г. Шевченка зробити не можна, оскільки наявний тільки один приклад у «Кобзарі»: *безбачченкомь*. У «Букварі південноруським 1861 року» зустрічаємо єдине написання матчина (18), що не свідчить про вимову. Попередники Т. Г. Шевченка вживали зрідка написання, у яких передавалась на письмі асиміляція [т] за місцем і способом творення, зокрема у П. П. Білецького-Носенка: *чесніоче* (388), у П. Куліша: *квічали* (31, №11, 1862). В основному ця вимова фіксується у похідних словах від квітка. Отже, написання типу квічати спирається у Шевченкових творах на діалектну основу, сучасна українська літературна мова теж знає асиміляцію в групі приголосних [тч], але орфоепічною нормою для неї є вимова не стягненого, а подовженого [ч]: [кв'іччати] [5:60].

У досліджуваних джерелах у дієслівних формах фіксується: *мляця* (1,1), *гойдаюця* (3,1), *дивиця* (17,1), *пасуця* (31Д), *діеця* (5,11), *смюця* (22,11), *здаєця* (29,11), *прибереця* (199,11), *вернеця* (49,11), *але дивитця* (247,11), *радуються* (213,11), *молыця* (32,Б), *святится* (16,Б), тобто вимова [т] перед [ц'] як свистячого частіше фіксується на письмі. Етимологічне -ться засвідчено як [тц'] у творах П. Куліша: *зоветця* (53,149,1861), як -тця (крім єдиного випадку *розільеця* (65) в альманасі «Русалка Дністрова»). І тільки О. Павловський етимологічне – тся передавав послідовно як [ц'ц'а]: *бицьця*.

Не передається у досліджуваних джерелах аффрикатизація [д], [д'] перед наступним свистячим: *людською* (53,1), *людськимь* (102,1), *людскою* (21,11), *людськи* (99,11), *людська* (204,11), *людського* (92,11), але єдиним прикладом засвідчується асиміляція [т] + [с'] – [ц']: *солдацькее* (40,1). Ця особливість вимови не передається у попередників: у словнику П. Білецького-Носенка: *людськость* (215), у творах П. Куліша: *людскую* (108 №9, 1861).

Подовжена вимова м'яких зубних і напівпом'якшених, якщо вони стоять між двома голосними, знаходить підтвердження у Т.Г. Шевченка: *возлисса* (61,К), *зилячка* (78,К), *гильли* (13,1), *багатьтя* (54,1), *клоччямъ* (65,1), *попидтынню* (69,1), *зараньне* (11 ОДІ), *роспутти* (133,11), *сміття* (224,11), *каменная* (26,Б). Але зустрічаємо: *попидтынью* (16,К), *коріня* (252ДІ), *роспутє* (2,58,18). Подовжені приголосні мають тенденцію до скорочення, за даними дослідження Л.І. Прокопової, Н.І. Тоцької, і сьогодні. Це було виявлено під час проведення спостереження над мовленням україномовних студентів [11, 23].

Передається у Т.Г. Шевченка дисиміляція приголосних [чн] у ряді слів: *сердешна* (59,К), *рушниками* (76,К), *сердешная* (11,1), *рушники* (46,1), *рушницю* (335,1), *мирошныка* (345,1), *рушныками* (101,11), *сердешна* (127,11), *рушныцю* (43,11). У словах типу *пренепорочная* (382,1), *непорочными* (113,11), *ручными* (219,11), *сердечный* (292,11) дисиміляція відсутня. У «Букварі» приклади відповідного явища не трапляються. Дисиміляція приголосних [чн] знаходить відбиття у «Грамматику» О. Павловського: *мырошныкъ* (46), написання щн зафіксоване в «Словнику» П.П. Білецького-Носенка: *рушникъ* (318), зрідка фіксується у П. Куліша: *рушниця* (47, №1, 1862).

Непослідовно передається у Т.Г. Шевченка спрощення в групах приголосних: 1) у рукописах: *серце* (4,1), *щастливіи* (12,1), *серце* (88,1), *щастливимъ* (238,1), *серце* (6,II), *сонце* (9,II), *щасливій* (10,11), *щасливый* (98,11), *местника* (128,11), *честную* (209,11), *радостнымъ* (213,11), *щастлива* (280,11), *честна* (313,11); 2) у друкованих текстах: *серце* (10,К), *сердце* (58,К), *серцемъ* (13,Б), *честнымъ* (14,Б), *чесной* (15,Б), *празныкъ* (19,Б; 20,Б), *праздныкъ* (27,Б), *нещасныхъ* (30,Б).

Чергування [д] – [дж] у дієслівних формах досліджувані джерела не фіксують: 1) у рукописах: *похожає* (6,1), *сажає* (33,1), *сыжу* (56,1), *захожуся* (237Д), *сажу* (160,11), *вихожає* (177,11), *насажу* (309ДІ), *похожу* (309,11); 2) у друкованих текстах: *виїзжавъ* (24,Б), *вихожає* (25,Б), *пріхожає* (26,Б), *похожає* (100,К). В альманасі «Русалка Дністрова» дане чергування абсолютно послідовно передається на письмі. М.А. Жовтобрюх вважає, що оскільки африкат [дж] не властивий говірці села Шевченкового Звенигородського району, то, можливо, й пояснюється те, що Т.Г. Шевченко відповідно до [дж] послідовно писав ж [5, 58]. Африкат [дж], за спостереженням Л.І. Прокопової, Н.І. Тоцької, переходить у звичайний фрикативний в мовленні студентів сьогодні [11, 23].

У досліджуваних джерелах Т.Г. Шевченка знайшли широке відбиття майже всі орфоепічні норми сучасної української літературної мови. Деякі незначні відхилення сучасних орфоепічних норм від фіксованих Т. Шевченком пояснюються традицією письма, неусталеністю вимови. Наведені факти ще раз підкреслюють визначне місце Т.Г. Шевченка в історичному процесі формування й розвитку української національної літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білецький-Носенко П. П. Словник української мови. Підготовка до видання В. В. Німчука / Відп. ред. К. К. Цілуйко / П.П.Білецький-Носенко. – К., 1966.
2. Білодід І. К. Вибрані праці: В 3 т. / Білодід І. К. – К., 1986. – Т. 2.
3. Булаховський Л.А. Питання походження української мови / Л.А.Булаховський. – К., 1956.
4. Дзира Я. Козацький правопис поета // Літ. Україна / Я.Дзира. – 1994, 10 березня.
5. Жовтобрюх М. А. Деякі особливості консонантизму поетичної мови Т. Г. Шевченка // Мовознавство. Наук. зап. / М.А.Жовтобрюх. – К., 1962. – Т. 17.
6. Курс історії української літературної мови / За ред. Білодіда І. К.- К. 1958. – Т. 1.
7. Медведєв Ф. П. Т. Г. Шевченко – основоположник сучасної української літературної мови // Вісник Харк. ун-ту / Ф.П.Медведєв. – 1965. – № 7. - Вип. 1.
8. Основа. Южно-русскій литературно-ученый вѣстникъ. – СПб., 1861–1862.
9. Павловскій О. Грамматика малороссійскаго нарѣчія/ О.Павловскій. – СПб., 1818.
10. Плющ П. П. Історія української мови / Плющ П.П. – К., 1871.
11. Прокопова Л. І., Тоцька Н. І. Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді // Мовознавство / Л.І. Прокопова, Н.І. Тоцька. – 1990. – № 3.
12. Русалка Дністрова. Фотокопія з видання 1837 р. – К., 1950.
13. Цілуйко К. К. Місце правописної практики Т. Г. Шевченка в історії українського правопису // Мовознавство. Наук. зап. / К.К. Цілуйко. – К., 1962. – Т. 17.
14. Шевченко Т.Г. Більша книжка. Автографи поезії 1847-1860 рр. / Т.Г. Шевченко. – К., 1989.
15. Шевченко Т. Г. Букварь южнорусскій. – СПб.: Въ печати Рогенфельдена. и К°, 1861. – 24 с. Фототип. вид. // Шевченко Т. Г. Буквар південноруський 1861 року. – К., 1991.
16. Шевченко Г. Г. Кобзарь Т. Шевченка. Факс. Вид. / Т.Г. Шевченко. – СПб., 1840 – К., 1974.
17. Шевченко Т.Г. Мала книжка. Автографи поезій 1847-1860 рр. / Т.Г. Шевченко. – К., 1989.